

VAN HAVIKSDONK TOT ROOSENDAAL

VAN 1266 tot ca. 1310 zijn verschillende namen in gebruik geweest voor het gebied of de gebieden, waaruit Roosendaal is ontstaan. Men vindt ze bij elkaar in de twee acten van 1266-1268 betreffende de stichting der Maria-kapel (de latere St.-Jansparochiekerk): Haviksdonk, Hulsdonk, Langdonk, Kalsdonk en *Rosendale*. De vijf namen worden hier min of meer opsommenderwijze naast elkaar geplaatst, zoals in de omschrijving van een nieuw kerkelijk district te verwachten valt. Drie ervan worden in de eerstvolgende decennia door elkaar gebruikt ter aanduiding van het gehele district: Haviksdonk, Hulsdonk en *Rosendale*. Diverse schrijvers hebben daaruit de indruk gekregen, dat er destijds nog geen vast centrum was en dat de agglomeratie nu eens naar dit, dan naar dat dorp werd genoemd. Die indruk is begrijpelijk, maar hij mag niet als bepalend gelden. Gaat men het globale namenmateriaal ontleden en ordent men de afzonderlijke naamsvermeldingen naar tijd en inhoud, dan verdwijnt die eerste indruk van rommelige wisselvalligheid en bespeurt men een duidelijke lijn van ontwikkeling, die van de ene naam naar de andere gaat. De enkele gevallen, die schijnbaar niet met deze lijn stroken, blijken dan achteraf een bijzondere ratio te hebben.

Wat na deze ordening het eerst moet opvallen, zijn de lacunes. Voor de jaren 1268-1278 ontbreekt het namenmateriaal volledig. De enkele vermeldingen uit 1266-1268 staan geïsoleerd; als elementen uit een districtsomschrijving hebben zij meer toponymische dan historische waarde. Pas na 1278 gaat de ontwikkelingslijn zichtbaar worden. Maar ook dan stuit men weer op grote hiaten in de tijd, nu bij de afzonderlijke naamvermeldingen. De naam *Rosendale*, in 1268 voor de eerste maal gebruikt, keert niet terug vóór 1289. Van Hulsdonk is tussen 1266/68 en 1300 alleen sprake in 1279 (en dan tweemaal).

Naar de positieve zijde krijgt men het volgende beeld. In de jaren 1279-1291 vindt men zeven maal Haviksdonk, tweemaal Hulsdonk en tweemaal *Rosendaele*. Van 1292-1310 is steeds de naam Roosendaal aan bod, met slechts twee uitzonderingen: eenmaal Haviksdonk in 1294, eenmaal Hulsdonk in 1300. De gegeven verhouding is des te belangrijker, omdat de namen hier al districtsnamen zijn, eerst en vooral van

de parochie. Bij de expliciete parochieaanduiding krijgt men weer een soortgelijke getalsverhouding: driemaal Haviksdonk, eenmaal Roosendaal, waarnaast, maar dan slechts impliciet, eenmaal Hulsdonk.

Tot 1292 is zichtbaar de naam Haviksdonk het meest in gebruik, hij overheerst zelfs. Van 1292 af heeft de naam Roosendaal verreweg de overhand, in 1301 al verkrijgt hij het monopolie. De overgang van Haviksdonkperiode naar de Roosendaal-periode ligt in de jaren 1287-1290, de jaren der verdelingsverdragen die een ingrijpende territoriale en institutionele reorganisatie tot gevolg hadden. Dat de oude volksnaam Haviksdonk zo plotseling en volledig het veld ruimde voor de kunstmatige naam Roosendaal, lijkt het gevolg van een politieke wil.

H A V I K S D O N K

De naam komt voor in nogal gevarieerde spellingen, als *Havexdonc* en *Haxdonc*. De tweede is een samengetrokken vorm van de eerste. Een dergelijke samentrekking is ook bij andere Haviksdonk-toponiemen wel waar te nemen.¹ Terwijl enkele Haviksdonk-toponiemen voortbestaan als Haasdonk (Haasdonk of Nattenhaasdonk onder Hingene, Haasdonk onder Kruike), zijn andere (Haviksdonk onder Roosendaal, Haviksdonk onder Arendonk) uit het gebruik verdwenen zonder sporen na te laten.

Op het moment zijn door de druk tien oorkonden bekend, waarin de naam van ons Haviksdonk wordt aangetroffen.² Zeven daarvan zijn uit de jaren 1279-1291. Daarna is hij alleen nog te vinden in een oorkonde van 1294, waarin hij reeds een archaïsme is, aanduidende de traditionele plaats der betaling van moercijns.³ In de jaren 1279-1291 was de naam min of meer officieel, zeker in kerkelijke acten, waarin hij hoofdzakelijk voorkomt.

Welk district dekte toen de naam? In ieder geval reeds de parochie (of beter gezegd: de quasi-parochie, want het gebied was in 1266-1268 wel van de parochie Nispen gescheiden, maar niet afgescheiden). In 1286 is tweemaal sprake van de *parochia de Haxdonc*, eenmaal in 1279. Het begrip wordt impliciet ook gehanteerd in de nadere grensregelingen, die in de jaren 1287-1291 tussen de parochies Nispen, Wouw en Gastel werden getroffen.

De buurten Vroenhout (met het klooster St.-Catharinadal), Haink, Vinkenbroek, Boeiink en Warberg maakten deel uit van de parochie Wouw. Zij bleven daarvan deel uitmaken, ook nadat zij in 1287-1290 burgerlijk aan de heer van Breda waren toegewezen. Geheel de westrand van de

latere vierschaar en gemeente Roosendaal, het later zogeheten Land van Nassau, lag dus buiten de „parochie Haviksdonk”. Ook de buurt Haink lag daarbuiten. De wel eens geuite veronderstelling, dat de naam Haviksdonk in de naam van deze buurt zou voortleven,⁴ kan dan ook bezwaarlijk juist zijn.

In het zuiden moet natuurlijk het eigen gebied der parochie Nispen geheel worden weggedacht. Uit de grensregelingen van 1287-1290 is op te maken, dat de grens der parochie Haviksdonk noord- en noordoostwaarts verder reikte dan het gebied van de heer van Roosendaal. Dat bleef, voor wat betreft Zegge, zelfs nog zo nadat een deel van het moergebied aan Roosendaal was toegewezen.

De watermolen van Langdonk (nabij het Leengoed, Vrouwenhof of Huis van Rosendael) heet in 1279 gelegen te Haviksdonk.⁵ Dicht bij die molen woonde een zekere *Ywanus de Molendino (Weyn van der Moelen)*, vermoedelijk identiek met de *Ywanus de Langdonc*, die 26 oktober 1287 wordt vermeld onder de leenmannen van de heer van Breda.⁶ Langdonk reikte tot de gemeentegrens van Rucphen. Aan deze grenszijde hoort men in deze jaren nooit van grensdisputen.

Zo omvatte dus het kerkelijk district Haviksdonk slechts een deel van het gebied der latere vierschaar en gemeente Roosendaal. Eigenlijk niet meer dan in de stichtingsacten van 1266-1268 genoemde woonkernen Langdonk, Hulsdonk, Kalsdonk en het geheimzinnige *rosendaele*. Van het moergebied in het noorden en noordoosten evenwel besloeg de parochie Haviksdonk vóór 1290 een aanzienlijk groter deel dan de heer van Roosendaal daar bezat. Dit was een gevolg van het feit, dat de noordgrens der parochie Nispen vanouds tot diep in het moergebied reikte.

Aan de parochie Haviksdonk beantwoordde geen burgerlijk distrikt van die naam en omvang; het daarbinnen gelegen *rosendale* was nog niet meer dan een domein of heerlijkheid. Wel had Haviksdonk zijn schepenen, maar het had nog geen vierschaar en was nog geen land-district. Als 3 oktober 1279 de landerijen der abdij van St.-Bernards onder Gastel worden afgepaald, getuigen daarbij schepenen en andere personen uit Gastel, Etten, Bergen op Zoom, Wouw en Haviksdonk:

testes ... illos de Woude scilicet Nycolaum filium Rulini et Johannem fratrem eius ... illos de parochia de Havexdonc videlicet Nycolaum dictum Garencopere, Nycolaum filium Gobbons Albi, scabinos ibidem ...?

De tekst laat aan duidelijkheid niets te wensen over. Die Nicolaas Garenkoper en die Nicolaas Wittebobben worden met zoveel woorden aangeduid als schepenen van of in de parochie Haviksdonk. En zij treden hier uitsluitend op namens de parochie Haviksdonk, want de getuigen uit Nispen vormen een aparte rubriek (volgend op die van Etten), evenals die van Wouw. Tot een plaatselijke vierschaar behoorden zij niet. Dat is trouwens niet te verwachten. Te oordelen naar de bewaarde acten, is vóór 1292 geen enkel transport in Roosendaal zelf verleden; alle vóór die datum gedane transporten van Haviksdonks goed (zij betreffen meest het klooster St.-Catharinadal) zijn gepasseerd ten overstaan van de schepenen van Bergen op Zoom. Kennelijk bestond er in Haviksdonk zelf nog geen instantie, waarvoor goederen publiek en wettelijk konden worde overgedragen.

ONDER DE ENINGE VAN WOUW

Het raadsel van de twee Haviksdonkse schepenen Nicolaas Garenkoper en Nicolaas Wittebobben is spoedig opgelost, als wij naast de acte van 3 oktober 1279 een andere acte van soortgelijke inhoud leggen, van 26 maart 1278, waarin dezelfde personen reeds optreden, maar nu in gezelschap van de schout van Wouw en zelf betiteld als schepenen van Wouw:

Nicolaus filius Rulini scultetus de Wouda... Nicolao dicto Garenkoper, Nicolao filio Gobonis Albi, scabinis de Wouda...⁸

De twee schepenen in kwestie maakten dus deel uit van de schepenbank van Wouw en vertegenwoordigden daarin kennelijk de parochie Haviksdonk. Een andere uitleg is niet mogelijk. Het kwam wel eens voor, dat een schepen lid was van twee schepencolleges tegelijk, maar dit uitzonderlijke geval is hier beslist niet aanwezig. Onmogelijk ook is, dat deze twee schepenen in een eigen bank van Haviksdonk het Wouwse Roosendaal, het Land van Nassau, zouden hebben vertegenwoordigd.⁹ Die gebied heeft immers altijd tot de parochie Wouw behoord.

Wij hebben als een feit te aanvaarden, dat (afgezien mogelijk van enige bijzondere rechtskringen, zeker afgezien van de lenen) Haviksdonk vóór 1287 gemeenterechtelijk ressorteerde onder de vierschaar of schepenbank van Wouw en onder de jurisdictie van de schout van Wouw. Er zijn trouwens nog meer aanwijzingen daarvoor. Onder de schepenen van Wouw treffen wij in 1282 aan een *Nicolaus de Hulsdonc* en een

Willelmus de Haghedonc;¹⁰ laatstgenoemde daarna nog verschillende malen tot en met 9 april 1290.¹¹ De toenamen van deze personen spreken een duidelijke taal, want Hulsdonk en Haagdonk zijn bekende buurtnamen onder Haviksdonk-Roosendaal.¹²

Het schijnt, dat Haviksdonk ook fiscaal onder Wouw ressorteerde. Als de heer van Breda in 1279 de watermolen van Haviksdonk aan St.-Catharinadal schenkt, bepaalt hij, dat de reparatie van de stuwdam en het onderhoud van de andere daartoe behorende werken moet worden verricht door zijn lieden, die bede te Wouw betalen. De omwoners, op wie deze corvée drukte, waren wel in de eerste plaats die van de buurt Langdonk, waarin de molen gelegen was. In ieder geval blijkt hier, dat de rentmeester van Wouw ook bede inde onder Haviksdonk. Ook blijkt elders, dat men in Haviksdonk nog betalingen had te doen aan de Wouwse rentmeester van Sophia van Mechelen, buiten de gewone betalingen aan de Bredase rentmeester.

Haviksdonk en Wouw waren nog op andere wijzen aan elkaar verbonden. Het bangebied van de watermolen van Langdonk omvatte Wouw, Haviksdonk en Nispen. Het schuttersambt, waarmede Johannes Boeffies in 1279 werd beleend, gold voor Wouw, Hulsdonk en Nispen.¹³ Ook het hertogelijke Gageldonk strekte zich uit over Nispen, Haviksdonk en Wouw. Hoewel Nispen steeds van deze trits deel uitmaakt, worden de schepenen van Nispen in de boven besproken oorkonden van grensregeling steeds in een afzonderlijke rubriek genoemd. Dit doet eigenaardig aan, omdat Nispen na 1290 schepenen in de bank van Roosendaal heeft en Haviksdonk vóór dat jaar schepenen in de bank van Wouw. Aan de hand van de namen is wellicht uit te maken, tot welke bank (ook die van Wouw?) de schepenen van Nispen vóór 1290 behoorden.

De schepenbank of vierschaar van Wouw stond destijds bekend als een *eninge* (Latijn *unitas*). Op 22 augustus 1289 sloten de heren van Breda en van Bergen op Zoom met elkaar een overeenkomst omtrent wederkerige uitlevering van misdadigers en omtrent molens te Wouw (Cerrutti, *Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda*, I, no. 68). In de desbetreffende oorkonde wordt door hen gesproken *van onsen lieden die wonen binnen der Eeninghen van Woude*. Uit deze bewoordingen blijkt, dat ook de heer van Breda in 1289 nog onderdanen onder Wouw had, hoewel het eigenlijke Wouw bij de indeling van 1287 aan Bergen op Zoom was toegewezen. Die Bredase onderdanen zullen wel de lieden van Haviksdonk zijn geweest, die sinds mensenheugenis onder de eninge of bank van Wouw ressorteerden, bij

de deling van 1287 aan Breda waren toegewezen, maar voorlopig hun vertegenwoordigers in de schepenbank van Wouw behielden, zolang Haviksdonk-Roosendaal nog niet met een eigen vierschaar was uitgerust.

De aangehaalde oorkonde van 1289 is, voor zover mij nu bekend, de enige waarin de *eninge* Wouw wordt vermeld. De benaming was elders niet ongewoon; men vindt ze bijvoorbeeld ook in Rijsbergen en St. Oedenrode, verder in Vlaanderen en in de Bommeler Waard. In een aantal der gevallen duidde zij een vierschaar aan, wier ressort gebieden van verschillende rechtspositie omvatte. In deze nuance was de naam wel zeer toepasselijk op het gemengde complex Wouw-Haviksdonk-Gageldonk-Nispen. De spoedige opheffing van de complexiteit na 1289 is mogelijk de oorzaak, dat de naam hier in cnbruik raakte. Gezien de vroegste vermeldingen van schepenen in de streek, moet het bestaan der *eninge* van Wouw tot minstens 1260 terugreiken. Dat wil niet noodzakelijk zeggen, dat Haviksdonk van het begin af vertegenwoordigers in die vierschaar heeft gehad. Het is mogelijk, dat Haviksdonk daarin pas eigen schepenen heeft gekregen, nadat het in 1268 een eigen parochieel district was geworden en daarmee in aanleg ook een eigen gemeenteverband had gekregen.

Deze ondergeschiktheid van Haviksdonk als een soort buitenwijk of bijvang aan de bank van Wouw heeft de bekende verdeling van 1287 enkele jaren overleefd. De hoger genoemde Willem van Haagdonk was nog schepene van Wouw in april 1290. Blijkens dezelfde acte, in die maand ook nog de Dirk van Dijk (*Theodoricus de Dike*), die zijn woning had in Doorlecht, het moergebied dat buiten de verdeling van 1287 gehouden was en eerst 6 november 1290 tussen de heren van Breda en Bergen op Zoom zou worden verdeeld.¹⁴ Te oordelen naar de plaats van Dirk van Dijk in de Wouwse schepenbank moet ook dit moergebied tot 6 november 1290 onder de bank van Wouw hebben geressorteed. Geen wonder, want het behoorde tot de parochie Haviksdonk. De naam van Dirk van Dijk is dus toe te voegen aan de lijst der schepenen van Haviksdonk.

DE NIEUWE BANK ROSENDAAL

Aan de boven geschetste toestand kwam in beginsel een einde door de grote verdeling van 22 juni 1287, maar de territoriale en institutionele reorganisatie, die er het noodzakelijk gevolg van moest zijn, heeft feitelijk pas omstreeks 1291 haar beslag gekregen. Na de zwevende toe-

stand van de jaren 1287-1290 treedt een nieuw district naar voren met een eigen schout, een eigen vierschaar en een nieuwe naam: Roosendaal. 22 juni 1287 had de hertog van Brabant de van het kasteel van Breda afhangelende lenen verdeeld tussen de heer van Breda en de heer van Bergen op Zoom. De lenen onder Haviksdonk (Langdonk en Bortel-donk) en Nispen kwamen daardoor aan Breda, die in Wouw aan Bergen op Zoom. De ondergeschiktheid aan het nu „buitenlandse” Wouw kon natuurlijk niet worden gehandhaafd. De noodzakelijke reorganisatie moest echter wachten tot na de algehele verdeling van het gebied. De hertog had namelijk in 1287 de moeren en andere woeste gronden (wildert, heiden) buiten de verdeling gehouden en deze ter onderlinge verdeling overgelaten aan de partijen zelf.

Bij nadere tiend- en parochiegrensregelingen kreeg Breda enige uitbreiding van gebied in het latere Land van Nassau. De verdeling van het moereengebied om Doorlecht had plaats op 6 november 1290. Zo bereikte dan het oude Haviksdonk de gebiedsomvang van de latere gemeente Roosendaal. De tijd leek rijp om de nieuwe gebiedseenheid tot een afzonderlijk district te constitueren, hetgeen te meer nodig was, omdat zij op gevaarlijke wijze als een Bredase enclave in het land van Bergen op Zoom lag.

Een oorkonde van 5 november 1292 levert het bewijs, dat de reorganisatie toen reeds voltrokken was.¹⁵ Daarbij werd een cijns uit grond onder *Rosendaele* verkocht aan het klooster St.-Catharinadal ten overstaan van twee *scabini in Rosendale* en de *iudex de Rosendaele*. Dit is het oudste voorbeeld van een transport verleden voor een instantie in Roosendaal zelf.

De formulering *iudex de Rosendale*, d.w.z. schout van (niet in) Roosendaal, wijst duidelijk op een afzonderlijke territoriale schout voor Roosendaal. Minder duidelijk is de uitdrukking *scabini in Rosendale*, die niet noodzakelijk behoeft te worden verstaan als: schepenen van Roosendaal; te minder omdat een der schepenen Willem van Gageldonk heet. Belangrijk verduidelijkend is de wending *coram nobis scabinis et iudice de Rosendale* (ten overstaan van ons schout en schepenen van Roosendaal), die verderop in de acte te lezen is. De voor de hand liggende zin van deze collegialiteitsformule is toch wel, dat de schepenen evenzeer schepenen van Roosendaal waren als de schout schout van Roosendaal was.

Met de nieuwe organisatie verschijnt de naam Roosendaal opnieuw in de acten en nu voorgoed, als blijvende en definitieve naam van het district.

Men vindt hem al in een acte van 25 december 1291, en wel in de latijnse vorm *Vallis Rosarum*.¹⁶ De inrichting der schepenbank van het nieuwe district zal hebben plaats gehad tussen 9 april 1290 (op die datum zaten nog schepenen uit Haviksdonk en uit het moergebied van Doorlicht in de bank van Wouw) en 25 december 1291 (op die dag heet het klooster St.-Catharinadal reeds gelegen in *Vallis Rosarum*). Met grote waarschijnlijkheid kan de tijd van ontstaan nader worden beperkt tot de periode tussen 6 november 1290 (verdeling van het moergebied) en 25 december 1291. Laten wij besluiten, dat de vierschaar Roosendaal ontstond in 1290/91, vermoedelijk in 1291, het jaar waarin Raso I van Liedekerke als heer van Breda werd opgevolgd door zijn zoon Raso II.¹⁷

De schout is allicht eerder aangesteld dan de bank. De naaste aanleiding tot de instelling van de bank zou wel eens kunnen zijn de verdeling van het moergebied op 6 november 1290, waardoor het bestaande moergebied werd gesplitst in een gerecht onder Roosendaal en een gerecht onder Gastel. De aanwezigheid van een lage moerbank binnen het nieuwe district Roosendaal moet vanzelf de behoefte hebben doen gevoelen aan een hogere en algemene bank voor het hele district.

Om dezelfde reden was de nieuwe vierschaar vermoedelijk van het begin af een hoge criminele justitie. Al bij de eerste vermelding op 5 november 1292 zetelt daarin een Willem van Gageldonk, wel uit de heerlijkheid Gageldonk die voor de hoge justitie en de bede ressorteerde onder schout en vierschaar van Roosendaal. De officier van het lage moergerecht was een andere dan die der vierschaar van Roosendaal. Was de nieuwe vierschaar van het begin af een hoge, dan zal men ook moeten besluiten, dat Roosendaal in 1300 door Raso II aan zijn tweede vrouw Hadewych van Strijen niet als lage, maar als hoge heerlijkheid is uitgegeven, hetgeen trouwens door de jongste onderzoeker reeds voor mogelijk verklaard is.¹⁸

Toch werd de nieuwe vierschaar niet meteen een landgerecht. De ontwikkeling daartoe is ingewikkeld en langdurig geweest, evenzeer als die van heerlijkheid naar vrijheid en gemeente. De verheffing van Roosendaal tot heerlijkheid in 1300 heeft daarop remmend gewerkt, zegt men veelal. Ik geloof eerder, dat Roosendaal van het begin af een heerlijkheid was en dat de nieuwe bank van 1292 het karakter had van de vierschaar ener hoge heerlijkheid; voorts dat Roosendaal nog niet deel uitmaakte van het land Breda, maar slechts in personele unie met de heerlijkheid Breda verbonden was.

Van de moercijns heet het nooit, dat hij moet worden betaald aan

Breda, maar altijd aan Haviksdonk of Roosendaal. In de door Noterdaeme uitgegeven oorkonde van 27 maart 1292 staat zelfs woordelijk, dat de moercijsn moet worden opgebracht aan Gerard van den Spikere ten behoeve van de heer van Roosendaal (*tes heren boef van rosendale*). Ook voor de bede gold dezelfde bestemming. Nog in 1336 werd door de schepenen van Roosendaal onder ede verklaard, dat zij geen bede betaalden aan het land van Breda, maar aan de heer van Breda (d.w.z. de heer van Roosendaal).¹⁹

Voor een volledige staving van deze zienswijze zal nog veel onderzoek verricht moeten worden. Niet alleen het ontstaan van het *rosendale* van 1268 moet daarin betrokken worden, maar ook de band van Haviksdonk met Wouw en met Gageldonk. De stichting van dat Bredase *rosendale* lijkt traditionele banden te hebben gestoord en het gebiedscomplex rijp te hebben gemaakt voor opnemings in het land van Breda. Volgens een aloude en nog vaak aangehouden mening zou de heerlijkheid *rosendale* teruggaan op Arnoud van Leuven, die de dorpen Langdonk, Hulsdonk en Kalsdonk als huwelijksgift zou hebben ontvangen bij zijn huwelijk met Isabella, erfdochter van Breda.²⁰ Als argument wordt vaak aangehaald de oorkonde van 29 juni 1272, welke door Arnoud gegeven heet te zijn in Roosendaal (*Datum in rosendale*). Die oorkonde is echter naar mijn mening onecht. Zij is door Butkens getrokken uit een nooit teruggevonden Verzameling van Michiel Piggen (1580-1587), waaruit diverse genealogen van de 17e eeuw notoire falsificaties hebben geput. Wat wel de deur dicht doet, is het feit, dat Arnoud vrijdom van lasten door heel Brabant verleent, een beschikking waartoe hij niet bij machte was.

Ik neem op zijn minst wel aan, dat het *rosendale* van 1268 op een of andere manier aansluiting moet hebben aan de heerlijkheid en vierschaar Roosendaal van na 1291 en van het begin af een heerlijkheid of althans heerlijk domein moet zijn geweest. Of Arnoud van Leuven daarmee iets te maken had? Maar waarom ook niet Sophia van Mechelen, die in 1268 weduwe werd van Hendrik V van Breda? De weduwe, voor de helft vrouwe van Breda, regelde haar zaken in Wouw. Weliswaar liet zij binnen een jaar haar douaire afkopen tegen een vast jaargeld, maar ook daarna hield zij in Wouw een rentmeester, een zekere Jacob. Toen er in 1276 een conflict over het jaargeld ontstond, wenste zij weder dat de arbitrage in Wouw plaats had. De inwoners van Roosendaal hadden aan haar nog bijzondere betalingen te doen buiten die, waaruit haar jaargeld genomen werd. Ook na 1291 is de heer van Ber-

gen op Zoom als heer van Wouw vele cijnsen onder Roosendaal blijven innen.

HULSDONK

In de geconstateerde ontwikkeling van Haviksdonk tot Roosendaal komt een paar maal de naam Hulsdonk als een spelbreker tussenbeide. Niet als een hinderlijke spelbreker, maar wij mogen hem niet over het hoofd zien.

De ene maal is dat in de acte van 19 september 1279, waarbij Arnoud van Leuven en zijn vrouw Isabella een schutter aanstellen *in prochia tota de Woude, de Hulsdonc et in prochia de Nispen*. Hulsdonk heet hier niet met zoveel woorden een parochie. Het wordt in één adem genoemd met Wouw als ware het daarvan een onderdeel, hetgeen met de parochie Haviksdonk die hier feitelijk bedoeld wordt, inderdaad het geval was in burgerlijk opzicht.

Het andere voorbeeld is te vinden in de acten van 1300, waarbij Raso II van Breda de heerlijkheden Oosterhout en Roosendaal als huwelijks-gift schenkt aan zijn tweede vrouw Hadewych van Strijen en deze gift nader omschrijft. In de ene acte spreekt hij van zijn *dorp te Rosendale*,²¹ in de andere van: ons dorp Hulsdonk of Roosendaal (*villam nostram de Hulsdonc sive Rosendale*).²² De huwelijks-gift is ook ingeschreven in het oudste leenregister van de hertog en wel in deze bewoordingen:

*Hadewigis de Stryne, quondam domina de Breda, de bonis de Oosterhout, Hulsdonc, Nepsperen et Woude.*²³

Blijkens het woordje *quondam* (wijlen) is deze post pas ingeschreven na de dood van Hadwych (die vóór 1310 plaats had). Tijdens de korte periode (1327-1339), dat Breda weder rechtstreeks onder de hertog stond? De post zou dan als een soort memoriepost in het register figuren. Ik geloof echter, dat de inschrijving, ook al geschiedde zij achteraf, wel degelijk zin had. De griffier vervolgt immers, dat de gift mede omvatte de heerlijkheid welke aan Hulsdonk een onderhorigheden vastzat (*dominio ad dictam villam de Hulsdonc cum suis attinentiis spectantibus*). Dit kan evengoed slaan op het onder Hulsdonk gelegen Gageldonk als op Roosendaal. Een feit is, dat Raso II van Breda de hoge justitie en het bederecht over Gageldonk van de hertog in leen hield. Van de door hem in Gageldonk geïnde bedede moest hij negen pond aan de hertog afdragen. In 1351 heeft de hertog, blijkens een andere post

in hetzelfde register, die negen pond in leen gegeven aan Gerard Hermanszoon, heer van Gageldonk.

Feitelijk omvatte de heerlijkheid Roosendaal, zoals Raso II die in 1300 uitgaf, zowel Bredase als hertogelijke rechten, welke laatste gelocaliseerd waren in Gageldonk onder Hulsdonk. De formulering *villam nostram de Hulsdonc sive Rosendale* van 1300 is duidelijk gekozen, om de beide complexen in één formule samen te vatten. Verlei zal aan de hertog niet zijn gevraagd, omdat een reeds langer bestaande toestand zal zijn bestendigd (in 1292 had Gageldonk al een vertegenwoordiger in de vierschaar van Roosendaal!), maar dit deed de leenverhouding niet teniet en een ijverige griffier als die van de hertog had de post te noteren, desnoods achteraf.

Merkwaardig is, dat de hertogelijke griffier, die Gageldonk op het oog had, het complex omschreef als Hulsdonk-Nispen-Wouw. Deze namenrits was inderdaad in de hertogelijke administratie de geijkte omschrijving van het complex Gageldonk-Roosendaal. Ook de Bredase administratie had die trits vroeger gebezigd, maar dan ter aanduiding van het Bredase complex. Men herleze slechts de boven aangehaalde passus uit de aanstellingsacte van een schutter. Men vindt de trits ook in de omschrijving van het bangebied van de molen van Haviksdonk (1279 en 1300). Doch nu in 1300 gebruikt de heer van Breda een veel korter formulering, die laat doorschemeren, hoever de vereniging van Gageldonk en Roosendaal toen al gevorderd was.

Dat Breda en de hertog zich van dezelfde formule Hulsdonk-Nispen-Wouw bedienden, de tweede langer dan de eerste, is niet verwonderlijk. Het ging hier immers niet om twee verschillende gebieden, maar om twee complexen van rechten binnen hetzelfde gebied, althans zeker vóór 1287/91.

GAGELDONK

Het is de vraag, of de twee complexen van rechten originair zijn gescheiden geweest. Er is wel eens geopperd, dat het hertogelijke uit het Bredase zou kunnen zijn afgesplitst.²⁴ Het is te vroeg voor een definitief standpunt. Ik vermoed, dat de hertog de oudste rechten ter plaatse had, en dat de heer van Breda hem daar geleidelijk heeft verdrongen. De sporen van bezits- en beheersvermenging reiken zeer ver in het verleden terug. Als de hertog in 1232 vrede sluit met Egidius van Breda, geeft hij aan deze het land van Bergen op Zoom terug, maar houdt voorlopig Wouw (en daarmee Haviksdonk en Gageldonk), dat klaar-

blijkkelijk door Egidius en zijn handlanger Boidinus op hem was veroverd geweest, aan zich. Mocht de Arnoud van Haviksdonk van 1212 identiek zijn met de Arnoud van Gageldonk van hetzelfde jaar, dan zou men in 1212 van Bredase rechten in het latere Roosendaal zelfs nog helemaal niet kunnen spreken. Het is in de jaren 1287-1290 kennelijk de toevoeging van moer en wildert (regalia, hem bij het leenverdrag van 1198 toegekend) aan een reeds bestaande Bredase kern *rosendale* (1268), die de heer van Breda in staat gesteld heeft, een hoge vierschaar en later landdistrict Roosendaal te construeren.

Hoger is vastgesteld, dat 5 november 1292 een Willem van Gageldonk zetelde in de nieuwe vierschaar van Roosendaal, kennelijk als vertegenwoordiger van Gageldonk. Ik leid daaruit af, dat de hoge justitie en het bederecht over Gageldonk toen reeds door de heer van Roosendaal-Breda werden uitgeoefend; in stukken van wat later tijd blijkt die toestand met zoveel woorden. Een nieuwigheid was een en ander in 1292 al niet meer. De naam Gageldonk treft men immers al aan onder de schepenen van Wouw in de voorafgaande jaren, toen Haviksdonk nog onder de bank van Wouw ressorteerde. Aan de vertegenwoordiging van Gageldonk in de banken van Wouw en Roosendaal kwam definitief een einde in 1466, toen de laatste bezitter zijn rechten overdroeg aan de heren van Breda (voor Roosendaal) en van Bergen op Zoom (voor Wouw). De interferentie der beide complexen werd allerminst gestoord, toen de hertog in 1302 het aloude Gageldonk definitief in twee helften verdeelde: Gageldonk-Roosendaal en Gageldonk-Die Hage, waarvan de eerstgenoemde in leen werd gegeven aan Godevaert van Bergen. In 1312 kocht deze Godevaert van Raso III, de heer van Breda, enige goederen en rechten onder Nispen-Roosendaal, die tot Gageldonk behoorden en leenroerig waren aan de hertog, o.a. een aandeel van 9 pond in de bede van Roosendaal en 24 pond uit de opbrengst *van den goede van Gagheldonc dat ghehorech es ter woeninghen van Gagheldonc*.²⁵ Hieruit kan men opmaken, hoever Gageldonk omstreeks 1300 reed begrepen was in de heerlijkheid Roosendaal. Terloops zij opgemerkt, dat de acte van 1312 spreekt van *de woeninghe van Gagheldonc*, zonder daaraan een naam te verbinden. Het is merkwaardig, dat de naam van de woning of de hof, die het centrum was van Gageldonk-Roosendaal, nergens is overgeleverd.

In een ver verleden waren de verhoudingen heel anders, mogelijk wel omgekeerd, in die zin dat Haviksdonk ondergeschikt was aan Gageldonk. In 1212 getuigt een zekere Arnoud van Haviksdonk (*Arnoldus de Aves-*

dunc) onder de mannen (*homines*) van Dirk van Altena in het zoen- en bijstandsverdrag, dat werd gesloten tussen deze Dirk van Altena en Jan van Heusden.²⁶ Vanwege de namen der twee contracterende partijen (Altena en Heusden) en vanwege het feit, dat alle andere medegetuigende mannen uit de omgeving van Heusden en Altena afkomstig zijn, meen ik te mogen besluiten, dat hier een Arnoud bedoeld is uit het dichtstbij gelegen Haviksdonk en dat is... Haviksdonk-Roosendaal! In datzelfde jaar 1212 getuigt in een andere acte, nu aan de zijde van de heer van Breda, een Arnoud van Gageldonk (*Arnoldus de Gageldunc*), een personage waarvan het nageslacht niet lang geleden door Hardenberg op bevredigende wijze is gereconstrueerd.²⁷ Deze Arnoud was getrouwd met een dochter van Arnoud, heer van Tilburg. In (zij het andere oorkonden) treedt een Wouter van Tilburg op onder de mannen en getuigen van dezelfde Dirk van Altena. Van de andere kant hadden de heren van Altena - in de vorige eeuw kasteleins van Brustem (Loon) en nu ook heren van Horn (bij Roermond) - oude familiebanden met de heren van Breda en waren zij ook onder Breda (o.a. in Dongen) gegoed.

Het is dan ook zeer verleidelijk, de Arnoud van Haviksdonk van 1212 te vereenzelvigen met de Arnoud van Gageldonk van hetzelfde jaar, temeer omdat deze laatste heel zeker een deel van de latere parochie Haviksdonk-Roosendaal bezat. De voornaamste enclave van het Gageldonkcomplex Wouw-Nispen-Roosendaal lag bewesten de huidige stadskom van Roosendaal onder Hulsdonk. Van de tegenwoordige Kade reikte zij westwaarts langs de Heerweg tot aan de brug over de Kellebeek en vandaar zuidwaarts tot zover, dat de Vijfhuizenberg en de Hulsdonkse kapel er in besloten waren.

Een onverwachte steun vond ik achteraf in de recente studie van dr. J. B. van Loon over het Altena-toponiem.²⁸ In het Gageldonkgebied van Roosendaal-Wouw worden niet minder dan drie Altena-toponiemen aangetroffen. Een ervan is de cijnshof Altena in Heerle, eenmaal kern van de Gageldonkse enclave in Wouw en Heerle en reeds in de 14e eeuw vermeld. Twee andere worden aangetroffen in het Gageldonkse gebied van Roosendaal. Ook Rijsbergen, dat oudtijds ten dele Gageldonks was, heeft zijn Altena (hier vervormd tot Altenaar). Deze toponiemen zouden kunnen worden verklaard door het feit, dat Arnoud van Haviksdonk (= van Gageldonk?) een man (leenman) van de heer van Altena was.

Is de veronderstelde identiteit juist, dan volgt daaruit, dat Gageldonk

en Haviksdonk in 1212 in handen waren van een en dezelfde bezitter: Arnoud van Gageldonk. Deze toestand kan terugreiken tot in de tijd van Arnoud de Brabander, die omstreeks 1130 het gebied der moederparochie Nispen in zijn geheel bezat, totdat hij de parochie Nispen met de daarin gelegen domeinen Essen, Kalmthout en Huybergen aan Tongerlo schonk. Dat de Arnoud van Gageldonk van 1212 afstamt van die Arnoud de Brabandere, is een mening die de laatste tijd meer en meer wordt gehoord.

De vereniging van Gageldonk en Haviksdonk zal niet aangenaam geweest zijn aan de heer van Breda. In de oorlog van 1232 neemt Egidius van Breda de hertogelijke enclaves, daarmede ook wel die van Gageldonk-Haviksdonk. De hertog hernam de overhand en bezette Breda. Bij het vredesverdrag hield hij Wouw dat was overmeesterd door Boidinus, een van Egidius' medestanders, voorlopig aan zich en met Wouw ook wel Gageldonk-Haviksdonk. Maar spoedig is hij concessies gaan doen. De overweldiger Boidinus schijnt weer invloed in Gageldonk-Haviksdonk te hebben gekregen. In het testament van Godfried IV van Breda (1246) wordt hij beloond met een royaal legaat. De heer van Breda was tegen 1268 onder Gageldonk-Haviksdonk al zo machtig, dat hij er een eigen bestuurscentrum onder de naam *rosendale* kon inrichten. De omstandigheid, dat Arnoud van Gageldonk geen mannelijk oir had nagelaten en dat zijn erfgenamen in vrouwelijke lijn (de Van Campenhout's en de Van Mallant's) met elkander overhoop lagen, moet de Bredase infiltratie hebben bevorderd. Tenslotte heeft de anti-Brabantse Vlaming Raso I, heer van Breda, met zijn zoon Raso van Boelare de rollen definitief omgekeerd door omstreeks 1291 Gageldonk en *rosendale* samen te voegen in de van Wouw en van de hertog practisch geheel losstaande vierschaar en heerlijkheid Roosendaal.

Te eerder kan het Haviksdonk van 1212 onder die naam al in de tijd van Arnoud de Brabander hebben bestaan, omdat de twee andere Haviksdonk's tot in de 11e eeuw terugreiken. Mogelijk moet worden gedacht aan een migratie van de naam. De genoemde Dirk van Altena was tiendheer van delen der parochies Haviksdonk (Nattenhaasdonk), Hingene en Bornem; zijn tienden aldaar heeft hij enige malen aan de abdij Affligem verpand. Kruikeke, waaronder ook een parochie Haviksdonk (Haasdonk) gelegen was, had merkwaardigerwijze ook een hof (later kasteel en heerlijkheid) Altena en was van vóór 1232 tot 1281 ten dele een heerlijkheid van Breda met een eigen, door de heer van Breda aangestelde, baljuw.

Een gelukbrengende naam was Haviksdonk bepaald niet. De parochie Haviksdonk (Nattenhaasdonk) in het Land van Bornhem verviel tot een gehucht van Hingene, waarvan het in oorsprong de moederkerk was; de parochie bestaat niet eens meer. Hoewel altijd een zelfstandige parochie blijvend, verviel Haviksdonk (Haasdonk) in het Land van Waas tot een gehucht van Kruibeke. Nog erger is het gesteld met ons Haviksdonk, dat omstreeks 1291 zonder sporen na te laten opging in het groter geheel van Roosendaal. Gageldonk, waarmede het eenmaal was verenigd geweest, onderging feitelijk hetzelfde lot, zij het in langzamer tempo en zonder verlies van zijn naam.

HET MOERGERECHT VAN GERARD VAN DEN SPIKERE

Om beter de achtergronden te kunnen zien, moeten wij een ogenblik stilstaan bij de moeren en bij de turfwinning, die een belangrijke rol heeft gespeeld in de ontwikkeling van Haviksdonk-Roosendaal. Arnoud van Leuven (1268-1287) en zijn vrouw Isabella van Breda gaven veel moeren en wildert in erfcijns uit en wel op zo grote schaal, dat de hertog meende daaraan enige beperkingen te moeten stellen, toen hij in 1281 na de dood van Isabella de heerlijkheid Breda in levenslang vruchtgebruik aan Arnoud gaf.²⁹ De zware druk door de douairière Sophia van Mechelen, aan wie rechtens meer dan de helft der inkomsten toekwamen, op de heerlijkheid gelegd, zal aan Arnoud's politiek van ruime uitgifte zeker niet vreemd zijn geweest.

Het is een verrassing te constateren, dat er onder Roosendaal al een moergerecht, een lage bank van moerschepenen, bestond, voordat de agglomeratie in 1291/92 haar vierschaar kreeg. Dit moergerecht behoorde aanvankelijk niet tot Haviksdonk-Roosendaal, maar is grotendeels daaraan pas toegevoegd bij de bekende verdeling van 6 november 1290. Bij die verdeling kreeg de heerlijkheid, die al langer een centrum van moercijnsinning was en vermoedelijk ook reeds een centrum van turfexport, eindelijk ook een omvangrijk moergebied binnen haar grenzen. Blijkens een onuitgegeven acte van 1 januari 1291, waarvan de tekst hierachter als bijlage volgt, heeft in 1290 een Gerard van den Spikere vijf hoof en drie bunders moers (d.w.z. 63 bunder moers) gelegen *boven Havexdunc* in Brabant verkocht en in erfcijns uitgegeven aan een consortium van Gentenaars, bestaande uit de infirmerie van het St.-Elisabethsbegijnhof en een twaalfstal particulieren. Op 1 januari 1291 hebben Raso I, heer van Breda, en zijn zoon Raso van Boenlaar deze verkoop bekrachtigd en aan de kopers vrijwaring gegeven. De erfcijns moest

namens de heer van Breda worden geïnd door Gerard van den Spikere. De bedoelde verkoop zal wel hebben plaats gehad na de verdeling van 6 november 1290. Het verkochte moer zal dan ook onder Roosendaal moeten worden gezocht, niet onder Oud-Gastel.

Duidelijker aanduidingen zijn te vinden in de oorkonden van 27 maart 1292 en 15 april 1292, welke een tiental jaren geleden door pastoor Noterdaeme werden gepubliceerd.³⁰ Beide oorkonden betreffen de verkoop van twaalf bunder moer onder Roosendaal aan de abdij van Sint Andries te Brugge door een zekere Jan Maes uit Lembeke (in Meetjesland).³¹ In de acte van 15 april 1292 wordt die verkoop geoorkund door de schepenen van Eeklo, in die van 27 maart 1292 door *de scepene van den moere ende van den goede dat behord te Gerards bevange van den spikre ter stede die hetet rosendale in Brabant*.

Als ligging van het moergebied wordt in beide acten van 1292 Roosendaal opgegeven (de ene maal Roosendaal in Brabant, de andere maal Roosendaal bij Breda), terwijl in de eerder aangehaalde acte van 1 januari 1291 volstaan wordt met de vage plaatsbepaling *boven Havexdunc*. Dit lijkt significantief voor de territoriale en bestuurlijke reorganisatie, die zich omtrent 1291 had voltrokken. Belangrijker is de rechtsfiguur, die bij een vergelijking van de drie oorkonden naar voren treedt. Een heer had aan zekere Gerard van den Spikere en zijn compagnons (van wie Jan Maes uit Lembeke er één was) een groot moergebied omtrent Roosendaal in erfcijns uitgegeven. Gerard, de leider van het consortium, was door die heer beleend met de lage justitie, het erfshoutambt en het erfrentmeesterschap. Gerard's moerressort of *bevang* was een lage erfheerlijkheid. Er was een schepenenbank, waarvan de leden genomen waren uit de moerlaten. Drie hunner worden in de acte van 27 maart 1292 met name genoemd: *Ywain fs Ywains, Soy bruninc en Alard die costre*. Ten overstaan van deze schepenen werden gronden getransporteerd. Gerard van den Spikere trad bij deze transporten op als *wettelic maenre* (openbaar officier, schout) namens de heer van Breda, eisende wijzende en vrijwarende overeenkomstig de costuymen van het land en van zijn moer (*nader wet usage ende costume van dien landen ende den moere voerseid*). Hij zegelde de transportacten, ook de schepenen deden dit. Deze handelingen hadden plaats te Roosendaal in de heerlijkheid van Gerard (*te rosendaele voerseid upt heerscep dies Geerards voreid*). Nog blijkt dat de erfcijnsen moesten worden opgebracht aan de heer van Breda, maar geïnd door Gerard van de Spikere en zijn nakomelingen (*oir*).

Een en ander, zo zegt de acte van 27 maart 1292, zoals beschreven staat in de charters, die Gerard van het moer heeft (*alsmen hevet ghescreven in die Gerards sarters die hi hevet van den moere van rosendale*). Deze charters van uitgifte van het moer schijnen niet meer bezwaard te zijn gebleven en buiten de drie vermelde ken ik voorlopig geen andere oorkonden betreffende Gerard's *heerscep* of moerheerlijkheid onder Roosendaal. Zijdelings evenwel is daaromtrent nog een kostbare aanwijzing te halen uit de acte van 23 juni 1300, waarbij Raso II, heer van Breda, de heerlijkheid Roosendaal als huwelijksgift gaf aan zijn tweede vrouw Hadewych van Strijen. Met die heerlijkheid werd aan Hadewych gegeven *den cheins, die de Vlaminge gelden van moere, seventhien ponden, vier schellingeen ende drii penningen Tornois*.³² Daruit blijkt niet alleen, dat het moergerecht der Vlamingen in 1300 nog in voege en Gerard van den Spikere nog in leven was, maar kan ook de omvang van het gebied bij benadering worden afgeleid.

Het vermelde jaarbedrag van de moercijns (17 pond 4 schelling 3 penningen) stond gelijk met 344 schellingen en 3 penningen. Per bunder werd jaarlijks 1 schelling (= penningen) opgebracht. Door deling komt men tot een bruto oppervlakte van 344 bunder. De netto-oppervlakte was in werkelijkheid minder en zal omstreeks 300 bunders hebben bedragen. In het totaalbedrag van de jaarcijns is immers ook begrepen de versterkte cijns, die bij overdracht en versterf moest worden opgebracht en het tienvoud van de normale jaarcijns bedroeg.

Een tweede verrassing is, dat Gerard van den Spikere nog een aangrenzend moergebied onder Oud-Gastel (in het Land van Bergen op Zoom) bezat. In de acte van 2 november 1290, waarbij de heer van Breda vier hoof moers (ca. 48 bunder) aan St. Catharinahal schonk, heet dit geschonken moer te liggen naast het moer van Gerard van den Spikere en zijn compagnons (*iuxta morum Gerardi dicti Spikere et suorum sociorum*).³³ Men hoeft hierbij niet noodzakelijk te denken aan een belending door het Roosendaalse moer van Gerard van den Spikere, omdat een acte van 1354 onomwonden bevestigt, dat deze Gerard ook moer onder Oud-Gastel had bezeten.

Bedoeld is hier de acte van 10 oktober 1354, waarbij Hendrik van Boutersem en Maria van Mercksem, heer en vrouwe van Bergen op Zoom, aan Gielis Pieterssone en enkele andere personen in erfcijs gaven 44½ bunder moers in Dorleucht, genomen uit het complex van 24½ hoof (= 300 bunder moers, dat eertijds door Gerard van Wesemale, heer van Bergen op Zoom, in erfcijs was gegeven aan Gheeraerd van den Spi-

kere.³⁴ De acte is tot nu onuitgegeven; wel is zij door twee auteurs vermeld, maar op een wijze, die voor ons doel tot ernstig misverstand leidt. Daarom moge de betrokken passage hier woordelijk volgen:

...erflike tenen gherechten erfcijnse Gielse pieters sone ende sinen ghesellen vier ende viertich ende ene halve buenre moers metten gronde / die ghelegen syn te dorlecht. In die vier ende twintich ende een halve hoeve moers / die di wilen Gheraerd vanden spikere vercreghen hadde teghens heren Gherarde van Wesemael / di wilen was here van berg-
hen opden zoem / dats te wetene Gielys pieters sone drie ende dertich buenre. Jonghe pieter vander dilf zesse ende een halve buenre / ende Gheraerd van hulst vijff buenre. van welken voerseiden vier ende viertich ende een halve buenre / die drie ende dertich ende een halve buenre gheleghen syn ane die noortside van osten valkenaers moere / ende die elf buenre syn gheleghen met heren gheraerde harman sone / ende met heren goedevaerde van der dilft Ridderen cavelinghe van vyf hoeven moers een buenre min. die gheleghen siin zutwaerd van Osten valkenaers moere.

Zoals te verwachten was en ten overvloede door belendingen wordt bevestigd, grensden de Oud-Gastelse en Roosendaalse delen van het moer van Gerard van den Spikere aan elkander. Zij moeten aanvankelijk één geheel hebben uitgemaakt. De acte van 10 oktober 1354, zojuist weergegeven, noemt 24½ hoof of 300 bunder als oppervlakte der oorspronkelijke uitgifte. Dat klopt heel aardig met de becijferde omvang van omstreeks 300 bunder, afgeleid uit het jaarbedrag van de in 1300 aan de vrouwe van Roosendaal toebedeelde Vlamingencijs.

De oorspronkelijke uitgifte, ter grootte van 300 bunder, heet in de weergegeven acte te zijn geschied door Gerard van Wesemael, die 22 juni 1287 heer van Bergen op Zoom werd (maar zich reeds 2 maart 1281 als zodanig betitelde) en eind 1307 of begin 1308 overleed. Uit de schenkingsacte van 2 november 1290 voor St. Catharinadal blijkt, dat Gerard van den Spikere toen reeds moer had liggen onder Oud-Gastel, welke plaats 22 juni 1287 aan Bergen op Zoom was toegewezen. De uitgifte der 300 bunder is dus te stellen tussen 22 juni 1287 en 2 november 1290.

In schijnbare tegenspraak hiermedee lijkt het feit, dat het moergericht van Gerard van den Spikere in 1291-1292 onder Roosendaal gesitueerd wordt, dat de moercijns daaruit moest worden opgebracht *tes heren boef van rosendale* en dat de Vlamingencijs in 1300 wordt uitgegeven als deel der heerlijkheid Roosendaal. De tegenspraak is slechts schijnbaar,

want intussen was het moergebied op 6 november 1290 verdeeld in dier voege, dat het ven van Dorleucht (reeds eerder grens tussen de parochies Gastel en Roosendaal-Nispen) de grens werd tussen Breda en Bergen op Zoom en dat het stuk Dorleucht-Sprundel werd gehalftdeeld tussen Breda en Bergen op Zoom. De oorspronkelijke uitgifte aan Gerard van den Spikere was nog geschied in de tijd, dat dit moergebied in condominium werd bezeten (evenals Steenberghe). Naast Gerard van Wesemaele moet ook Raso I van Breda een charter van uitgifte hebben versterkt. Het meervoud *Gerards sarters* in de acte van 27 maart 1292 is letterlijk te verstaan.

Na de verdeling van 6 november 1290 was de toestand als volgt. Een klein deel van het moer van Gerard van den Spikere, 44½ bunder groot, bleef onder Oud-Gastel (Bergen op Zoom). Het grootste deel, ca. 254½ bunder, lag nu binnen de heerlijkheid Roosendaal (Breda). Vermogensrechtelijk maakte dat geen verschil: de cijns van het oorspronkelijke geheel bleef naar Roosendaal gaan. Maar er waren wel institutionele consequenties. Het moergericht van Gerard van den Spikere stond nu onder de heer van Roosendaal, wiens leenman Gerard nu was en in wiens naam hij nu te manen had.

Over het kleine Oud-Gastelse deel had het nu Roosendaalse moerrecht van Gerard van den Spikere geen bevoegdheid meer. Gelukkig was bij de verdeling van 6 november 1290 bepaald, dat elk der heren in zijn deel zijn gerecht zou hebben. Ik neem daarom aan, dat in het Oud-Gastelse deel Gerard een afgesplitste moerbank kreeg, hier onder de heer van Bergen op Zoom. Een bevestiging zie ik in het feit, dat Gerard's rechtsopvolger, Gielis Pieterssone, onder Doorleucht lage justitie bezat. Zekerheid is er echter niet, want later blijken de schepenen van de Roosendaalse heerlijkheid Doorleucht, voor het eerst genoemd in 1356, ook jurisdictie te hebben over gronden onder Bergen op Zoom (Oud-Gastel).³⁶ De onduidelijke situatie zal haar grond hebben in de oorspronkelijke uitgifte aan Gerard van den Spikere.

In 1354 was Gerard al lang dood, blijkbaar zonder mannelijk oir te hebben nagelaten. Omtrent zijn antecedenten weten wij iets meer dan omtrent zijn einde. Omstreeks 1290 exploiteerde Gerard een groot moer onder Maldegem, dat hij in erfcijns had genomen van zekere Jan Houweel (Hauwel), heer van Aveschoot, lid van een bekend geslacht, dat aan Vlaanderen vele baljuwen leverde. Hij verkocht dit moer aan Willem van Caprike, meester van het St. Jansgasthuis te Brugge, als zodanig fungerend in de jaren 1283-1295.³⁶ Hij had daarbij aanzuivering

beloofd van de op het moer drukkende moercijs door verstrekking van grafelijke rentebrieven of schuldbrieven. Eenmaal in Roosendaal gevestigd vergat hij deze belofte. Het Brugse St. Janshospitaal spande tegen hem een proces aan bij de schepenbank van Eeklo. Het proces duurde meer dan drie jaren. Gerard bleek ongrijpbaar. In zijn plaats werd bij vonnis van 1296 de borg voor de volle honderd procent aangesproken. Die borg was Jan van Bardelare, bezitter van de van de heer van Aveschoot afhangerende (later als heerlijkheid daaraan leenroerige) hof van Bardelare.

Een scrupuleus man was Gerard van den Spikere blijkens deze voor-geschiedenis niet. Zijn bakermat is wel te zoeken in of omtrent Maldegem (Meetjesland), waar hij zijn eerste moer exploiteerde en vanwaar hij verschillende moerspeculanten naar Roosendaal wist te lokken. De door hem aan het Brugse St. Janshospitaal toegezegde, maar nooit geleverde brieven *met sgraven sculde*, heetten destijds ook wel brieven van *sgraven lyfnere* of *van den spikere*. Zowel hierom als vanwege zijn toenaam vermoed ik, dat Gerard was opgekomen in de grafelijke administratie als klerk van een grafelijke spiker (voorraads-schuur). Niet van de spiker te Brugge, zoals uit peilingen reeds is gebleken. Eerder van de spiker voor Meetjesland in Eeklo, maar ook de spikers van Gent en van de Vier Ambachten komen in aanmerking. De 300 bunder van Gerard van den Spikere waren een imposant complex. De Vlaamse speculanten konden echter wel meer aan. In 1297 namen de Brugse gasthuizen onder Etten niet minder dan 700 bunder in exploitatie. Ook het Brabantse kapitaal nam zijn deel in de ontginning der streek, in belangrijker mate waarschijnlijk dan de Vlamingen. Ik denk aan de abdijen van St. Bernaards en Tongerlo en ook aan Antwerpse kooplieden, van wie er reeds in 1286 een als moerontginner omtrent Roosendaal is aan te wijzen.

Tot Gerard's compagnons behoorden niet alleen de drie moerschepenen van 1292 en de Jan Maes van Lembeke, die wij reeds leerden kennen, maar ook de belenders van deze Jan Maes, onder wie opvalt de heer van Watervliet, de beroemde ridder Jan van Praet. Op grond van de momenteel bekende acten kom ik tot een telling van 22 Vlaamse moergenoten te Roosendaal in de jaren 1290-1300. Deels waren zij afkomstig uit Meetjesland (Eeklo en omgeving), deels uit Gent.

Gerard van den Spikere was lang niet de eerste Vlaamse ondernemer in Roosendaal. *Ywain fs Ywains*, een zijner moerschepenen van 1292, is wel identiek met de *Ywanus filius Ywani de Molendino*, over wie

een reeks acten uit de jaren 1286-1287 bewaard is.³⁷ Deze woonde naast zijn gelijknamige vader bij de watermolen van Haviksdonk. In 1286 droeg hij al zijn bezit onder Haviksdonk op aan St. Catharinadal en ontving daarvoor 60 bunder moer onder Zwartenberg (Etten) in erfcijns, maar begin 1287 wordt dit moer aan iemand anders in cijns gegeven. Klaarblijkelijk heeft hij hindernissen ontmoet bij het overschakelen naar het bedrijf van moerspeculant. Goed op dreef kwam hij pas, toen hij zich aansloot bij het consortium van Gerard van den Spikere.

De oude Ywanus, zijn vader, verliet zijn huis en tuin (*ortus*) bij de watermolen van Haviksdonk niet. Te oordelen naar zijn toenaam *De Molendino (Van der Moelen)* kan hij iets te maken hebben gehad met de exploitatie van de watermolen, die tot in 1279 (jaar der schenking aan St. Catharinadal) eigendom van Arnoud van Leuven en Isabella van Breda was, en zo een der grondleggers van de Bredase heerlijkheid *rosendale* zijn geworden. Vele heerlijkheden hebben een watermolen met banrecht en met veldpolitie over de daarbij behorende waterwerken als kern van oorsprong gehad. Zijn functie kan Ywanus in leen hebben gehad, als hij tenminste identiek is met de Ywanus de Langdonk, die in 1287 onder de leenmannen verschijnt. Mogelijk is hem ook de inning van de moercijns tot in verre peripherie opgedragen geweest.

Men mag vooral niet vergeten, dat het klooster St. Catharinadal zelf tegen 1270 gesticht was door een zekere Servatius van Vlaanderen, die als landmeter, zaakwaarnemer en financieel manager van de heren Hendrik IV (1246-1254) en Hendrik V (1254-1268) van Breda had gefungeerd, na de stichting levenslang procurator van het klooster bleef en in zijn laatste jaren ook zaken voor de hertog waarnam. Een zijner aliasnamen, Van Steenland, wijst er op, dat hij afkomstig was uit Assenede in de Vier Ambachten. Een andere toenaam, Van Breda, zijn grootgrondbezit in Vroenhout en omgeving, en vooral de gunst, die hij genoot van Isabella van Breda, hebben voedsel gegeven aan het vermoeden, dat hij een natuurlijke zoon was van Egidius van Breda. Het is niet ondenkbaar, dat deze Vlaming met ondernemersgeest, Servatius, die zijn grootgrondbezit in Vroenhout en Wouw en elders aan het Huis Breda dankte, een primordiale rol heeft gespeeld bij de inrichting van het Bredase rechtencomplex onder Haviksdonk tot een domaniale heerlijkheid en met goedvinden van Isabella en Arnoud zijn landgenoot Ywanus daarheen heeft gehaald voor het beheer van de

watermolen en wat daaraan vastzat. Dat zou dan allemaal gebeurd moeten zijn in de tijd, dat dit domein de naam *rosendale* kreeg of kort daarvoor.

DE OUDSTE KERNEN VAN HAVIKSDONK EN ROSENDAAL

In de jaren 1279-1290 was Haviksdonk de meest gebruikte naam voor het parochiële district, dat in 1266-1268 van Nispen was gescheiden. Burgerlijk ressorteerde dit district onder de bank van Wouw, waarin het minstens twee vertegenwoordigers had. Blijkens de figuur van Theodericus de Dike, schepene uit Doorlecht, viel het parochiedistrict in zijn *geheel* onder Wouw, moeren inclus, ook Gageldonk inclus. Als, om het op zijn Vlaams te zeggen, het gebied van *de keure* van Wouw? of als een afzonderlijke *bijvang*? De wezenlijke aard der verbinding kan blijken na een ontleding van de begrippen *lex terrae* en *wet, usage ende costume van dien lande*, die men in enkele Haviksdonkse-Roosendaalse oorkonden van de jaren 1286-1292 tegenkomt. Wat daar ook van zij, in de oude toestand is een radicale verandering gekomen als gevolg van de gebiedsdelingen en grensregelingen der jaren 1287-1290, waardoor het gebied van de heer van Roosendaal en Breda werd vermeerderd met dat van de parochie Nispen, met een deel van het eigenlijke Wouw (o.a. de wildert bij het Rietgoor⁸⁸) en tenslotte met een aanzienlijk moergebied tegen Sprundel en Doorlecht, waarin reeds een moergerecht (dat van de Vlaming Gerard van den Spikre) gevestigd was. Dit complex van gebieden werd verenigd in de hoge heerlijkheid Roosendaal met een eigen schout en een eigen schepbank, die reeds vóór 5 november 1292 in functie waren. Voorlopig nog in een soort personele unie met de heerlijkheid Breda en weldra uitgegeven als vrouwenapanage; de inschakeling als landsdistrict in het land van Breda zou later volgen. Het schijnt, dat ook het hertogelijke Gageldonk in het stuk van hoge justitie en bede en anderszins van meet af aan in de nieuwe heerlijkheid is begrepen geweest, formeel als leen van de hertog.

Tot zover de samenvatting van het in de voorafgaande bladzijden betoogde. Rest nog een bespiegeling over de vraag, welke de goederen waren, waaraan de namen Haviksdonk en *rosendale* oorspronkelijk gehecht waren, vooraleer zij districtsnamen werden, en hoe de overgang van de naam Haviksdonk in de naam Roosendaal zich heeft voltrokken. Voor een goed begrip van zaken, moet ik vooraf enkele uitgangspunten bepalen.

De oude cultuurgronden lagen onder Gageldonk en ten dele ook wel onder het daarmee lange tijd verbonden Haviksdonk. Mogelijk heeft de heer van Breda omtrent de Molenbeek bij zijn watermolen al vroeg enige cultuurgrond als privé domein bezeten (misschien zijn de twee enige lenen daar: Langdonk en Borteldonk?), maar de kern van zijn macht en vooral van de aanwas daarvan moet wel zijn gelegen in het bezit van zekere regalia als wildert en moeren, die hem krachtens het leenverdrag van 1198 toekwamen en die hij in 1290 in grotere hoeveelheid binnen zijn ressort Roosendaal heeft weten te trekken dan oorspronkelijk aan Haviksdonk verbonden waren. De moercijns werd, evenals de bede, opgebracht aan de heer van Roosendaal, niet aan de heer van Breda: bewijs van personele unie! Als plaats van betaling echter wordt nu eens opgegeven Haviksdonk, dan weer *rosendale*. De vermelding uit 1294, dat de cijns moest worden betaald op Haviksdonk in Roosendaal, lijkt mij een relict van de toestand, zoals die was geweest vóór 1287. Ik leid er uit af, dat ook het eigenlijke goed Haviksdonk in de jaren van laten we zeggen 1240-1287 een Bredaas steunpunt was, zij het dan dat het dit eerst was geworden door ontfutseling aan of recuperatie op Gageldonk, waarmee dit goed in 1212 nog verenigd was. In die jaren hadden het goed Haviksdonk en het goed *rosendale* (van 1268) ten aanzien van de moercijns - symbool bij uitstrek der landsheerlijkheid - een gelijke functie. Het is daarom mogelijk, dat men slechts te maken heeft met wisselende benamingen voor een en hetzelfde goed. Te eerder, omdat de later naar Haviksdonk genoemde parochie reeds veel moergebied (tot aan het ven van Doorlecht) binnen haar grenzen besloot, meer zelfs dan de naar het goed *rosendale* genoemde heerlijkheid van ca. 1291 aanvankelijk omvatte. Het spoorloos verdwijnen van de districtsnaam Haviksdonk ten bate van de districtsnaam Roosendaal is nog een aanwijzing op de koop toe, dat de oudste goederen Haviksdonk en Rosendale dezelfde kunnen zijn geweest, alleen maar veranderd van naam. Een geruisloze naamsverandering kan pleiten voor zakelijke identiteit der kernen.

Bij die geruisloosheid moet toch ook nog wel een politieke wil komen, wanneer oude toponiemen daarvan het slachtoffer worden, wil zij volledig zijn; die politieke wil is bij Raso I, heer van Breda, omstreeks 1290 zeker aanwezig geweest. Een leerzame parallel uit het heden geeft België te zien. Daar heeft nog slechts een paar jaar geleden de wetgever een drietal kleine gemeenten bij Ninove verenigd tot een

nieuwe, grotere gemeente met de naam... Roosendaal. Kunstmatige naam? In politiek opzicht, ja. Maar het is ook de naam van een oud goed ter plaats, door een archivaris voor de gelegenheid uit de archieven opgedolven. De geschiedenis herhaalt zich vaak, soms op eigenaardige wijze, zelfs in het spel met een en dezelfde naam.

De plaatsbepaling van het oudste goed Haviksdonk is afhankelijk van die van de watermolen, die in 1297 door Arnoud van Leuven aan St. Catharinadal werd geschonken. Sommigen leggen die molen ten noordwesten van Roosendaal, dicht bij St. Catharinadal, en menen dat hij door de St. Aagtenvloed van 1288 vernield werd. De nabijheid van Gageldonk, dat eveneens bewesten de stadskom lag en - naar nu gebleken is - eens met Haviksdonk verenigd was, lijkt hen in het gelijk te stellen. Hier staat tegenover, dat zo'n watermolen, die voor inpoldering zou hebben gediend, moeilijk een bestuurscentrum kon worden, moeilijk ook een betaal kantoor van de landsheerlijke moercijns, terwijl daarenboven de moeren niet daar in Vroenhout, maar meer oostwaarts gelegen waren. In de acten wordt het moer nu eens *boven Kalsdonk*, dan weer *boven Haviksdonk* (zie bijlage) gesitueerd, hetgeen volstrekt niet te rijmen is met een ligging in het westen.

In de diverse acten van 1279-1287 betreffende de aan St. Catharinadal geschonken watermolen is duidelijk te lezen, dat die molen dicht bij Haviksdonk lag, een stuw (*agger*) had en gevoed werd door een stromende rivier, die slechts de Molenbeek kan zijn. Verder, dat aan die stuw en dat stromend water paalde de tuin van *Ywanus de Molendino*, welke man identiek lijkt met gelijktijdige Bredase leenman *Ywanus de Langdonc*. Deze situering klopt wondergoed met die van de watermolen in de Molenbeek onder Langdonk, nabij het Leengoed (anders gezegd Vrouwenhof of Huis van Rosendael). Een andere watermolen is onder Roosendaal niet bekend en zal er ook niet geweest zijn, omdat zijn bangebied van maaldwang zich uitstrekte over Roosendaal, Nispen en Wouw, zoals blijkt uit de acte van uitgifte der heerlijkheid in 1300. Zolang niet het bestaan van een tweede watermolen is aangetoond, schaar ik mij aan de zijde van hen, die de watermolen bij het Leengoed aanzien voor de aan St. Catharinadal geschonkene (na de verwoesting van het klooster aan de heerlijkheid teruggevallen).

Maar dat betekent ook, dat het goed Haviksdonk nabij de watermolen van Langdonk lag, op of omtrent de plaats van het Leengoed (Vrouwenhof, Huis van Rosendael), de plaats die het meest serieus in aanmerking komt als plaats van het goed *rosendale* van 1268; een wijders,

dat dit goed *rosendale* niets anders zou zijn dan het om een of andere reden van naam veranderde Haviksdonk.

Naar naam en naar inhoud moet er aansluiting zijn van het *rosendale* van 1268 aan het Roosendaal van na 1290, vooral in het vrouwenapanage Roosendaal van de 14e eeuw, waarvan het Vrouwenhof bij de watermolen de zetel was. Dat het *rosendale* van 1268 al meer dan een simpel goed was, zou gemakkelijk te beredeneren zijn, aan de hand van het leenkarakter (leen Langdonk), van de moercijns en van de acte van dotatie der Maria-kerk van 1268.

De naam *rosendale* is een kunstmatige naam, genomen uit de hoofdlitteraire sfeer der vrouw en der minne. Juist de jaren 1266-1268, waarin de Maria-kerk werd gebouwd en de naam voor het eerst verschijnt, waren rijk aan sentimentele gebeurtenissen in de familie der heren. Hendrik V van Breda, pas 16 jaar oud, huwt in 1266 met Sophia Berthout van Mechelen. Reeds in november 1268 sterft hij, kinderloos. Hij wordt opgevolgd door zijn tante Isabella, tegen 1268 gehuwd met Arnoud van Leuven.

Is Haviksdonk in 1266 door Hendrik V als huwelijksgift gegeven aan zijn jonge vrouw Sophia en door haar of door hem ter ere van haar *rosendale* genoemd? In Sophia's familie was men met de rozensymboliek zeer vertrouwd.

In 1227 had Gilles Berthout de abdij *Rosendael* onder Sinte-Katelijne-Waver gesticht, wijkplaats voor de ongehuwde dames der familie Berthout, waarvan er achtereenvolgens zes abdis werden.³⁹ Dat *rosendale* iets bijzonders voor Sophia kan betekend hebben, leid ik af uit de hardnekkigheid, waarmede zij als weduwe vasthield aan Wouw, waaronder Haviksdonk toen nog ressorteerde. Het liefdespand *rosendale* was dan voor haar door het schielijk overlijden van haar beminde een herinneringspand geworden. Opmerkelijk is, dat nog in de maand van het overlijden de opvolger Arnoud van Leuven de naam *rosendale* vastlegt in de dotatie-acte der Maria-kerk.

Arnoud kon dit galante en pieuse naamsspel des te gemakkelijker medespelen, omdat ook in zijn familie de rozensymboliek werd bedreven. Via zijn moeder Marie van Pamele-Oudenaarde was hij een kleinzoon van Alix dame de Rozoy (Rozoy-sur-Serre bij Laon), die in 1268 (let weer op het jaartal!) voor het laatst als levend wordt vermeld. Uit hoofde van zijn vooroverleden vader erfde hij van haar de heerlijkheid Brunehamel en enige andere goederen, afhangende van Rozoy; zijn eigen moeder erfde daar de heerlijkheid Bancignies. Reeds in janu-

ari 1273 noemt hij zich heer van Brunchamel (*Dominus de Bruhames*).⁴⁰ Alix dame de Rozoy voerde drie rozen als sprekend wapen van Rozoy (Latijn *Rosetum*). In 1243 had zij te Lesines (Henegouwen) een gasthuis gesticht en dit ter nagedachtenis van haar pas overleden man (Arnoud IV van Pamele-Oudenaarde) *Notre-Dame à la Rose* genoemd.⁴¹ Arnoud van Leuven voerde dus drie rozen in zijn kwartieren, hetgeen wellicht bepalend kan hebben gewerkt op het getal (drie) der rozen in het wapen der gemeente Roosendaal. Ik beschouw hem echter niet als de schepper van de naam Roosendaal, al is er een sterke traditie (beginnend met Gramaye), die dat wil. Natuurlijk heeft hij uit hoofde van zijn vrouw *rosendale* na Sophia bezeten, maar in zijn vele acten (1268-1287) komt de naam na 1268 nooit terug. Ik zie hem in het stuk van de naamgeving alleen maar als een medespeler van Sophia. Groter acht ik zijn invloed op de besteding van de naam en uiteindelijk op de vormgeving van het wapen der heerlijkheid en gemeente.

Dr. P. C. BOEREN

BIJLAGE

1291 (n.st.), januari 1. - *Raso van Gaveren, heer van Liedekerke en Breda, en zijn oudste zoon Raso van Liedekerke, heer van Boelare, oorkonden dat de infirmerie van het Ste. Elisabethsbegijnhof te Gent en een groep van twaalf personen gezamenlijk vijf hoes en drie bunder moers gelegen boven Haviksdonk hebben gekocht van Gerard van den Spikere tegen een erfcijns van twaalf Leuvense penningen, jaarlijks met Sint Baafs aan voormelde Gerard of zijn nakomelingen te betalen, en zij vrijwaren de kopers als over heren van het vermeldde goed.*

Origineel op perkament in het Rijksarchief te Gent, Fonds Ste. Elisabeth. Het zegel van de heer van Breda is verdwenen, dat van zijn oudste zoon is nog aanwezig. Op de rugzijde de aantekening: *van moere te havexdonch in brabant* (hand van de XVe eeuw).

De datering is onzeker: 1 januari 1290 of 1 januari 1291, al naargelang het gebruik van de Kerststijl of van de Paasstijl. Hoogstwaarschijnlijk is de Paasstijl gevolgd en dateert de oorkonde van 1 januari 1291.⁴²

Wi Rase van gavre here van liedekerke ende van breda. Ende Rase van liedekerke here van buenlaer onse oudste sone maken cont allen den ghenen die dese lettren sullen zien ende horen lesen. Dat wel es bi onsen wille. dat Jacop die smet . kerstiaen die bevere - Gilys die smet Jacop smeeds sone . Gerart vollekijn . die femerie van sinte lisebetten . Ioncvrouwe gertruut tsbaken ende hare suster . Ian uten bogarde . Ian ser robbrecht sone segher die coman . Giselen die coman . arnout die coman . Ende Ian die bake hebben gegreghen ieghen Gerarde vanden spikere - vyf hoeven ende drie buenre moers metten gronde tenen erfelaken cheinse . elke hoeve om tuaelf scellinghe lover⁴³ cleinre munten , te geldene in sinte baves daghe desen vorseiden gerarde ochte sinen ore . Ende te versterfcope ende te lant cope tinvouden cheins te geldene den vorseiden gerarde ende sinen ore va desen vorseiden lieden . Ende van desen vorseiden vyf hoeve ende drie buenren moers soe sal hebben Iacop die smet ene hoeve kerstiaen die bevere ene hoeve . Gilys die smet Iacop smeeds sone ende Gerart vollekyn ene alve hoeve die femerie van sinte lisebetten vier buenre . Ioncvrouwe gertruut tsbaken ende hare suster tue buenre . Ian uten bogarde . Ian ser robbrecht sone segher die coman ende giselen syn brueder ene hoeve . Arnout die coman ene hoeve . Ende Ian die bake drie buenre . Ende dese vorseide muer es gelegghen boven havexdunc . Ende wi geloven desen vorseiden lieden ende haren na comelinghen goet warant te sine van desen vorseiden goede alse over heren . Ende ombe dat wi willen dat dit si vast ende gestade ende wel gehouden van ons ende van onsen ore desen vorseiden lieden ende hare na comelinghen soe hebbe wi dese lettre besegelt met onsen seghelen. Dit was gedaen Int jaer ons heren datmen screef incarnation. m^o.CC^o. ende neghentech . In iars daghe .

AANTEKENINGEN

- ¹ In een acte van 1511 wordt de parochie Haviksdonk onder Hingene aangeduid als *Exdonc*; zie: Bijdragen tot de geschiedenis; XV (1924) 947.
- ² Medegerekend die, welke ik als bijlage hier voor de eerste maal uitgeef, met datum 1 jan. 1290 (1291 n.st.).
- ³ F. F. X. Cerutti, *Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda*. I (Utrecht 1956), no. 80 (12 okt. 1294): cijns uit de moer onder Oudenbosch, aan de heer van Roosendaal te betalen *te Havexdonc in de prochie van rosendale*.
- ⁴ R. Van Hasselt en A. Weijnen, *De plaatsnamen van Roosendaal*, in: Jaarboek „De Ghulden Roos” (Roosendaal), VIII (1948), no. 760.
- ⁵ A. Erens, *De oorkonden van het Norbertinessenklooster St. Catharinadal te Breda-Oosterhout*. Tongerloo 1928-1929. no. 6 (20 sept. 1279). De molenban strekte zich uit over Haviksdonk-Roosendaal, Nispen en Wouw; cfr. Cerutti, *o.c.*, I, no. 89 (23 juni 1300).
- ⁶ Bijdragen tot de geschiedenis, XXI (1930) 201, Oorkonden van St. Bernaards, no 502 (26 okt. 1287): *homines feudales domini de Breda... Ywanus de Langdonc*.
- ⁷ P. J. Goetschalckx en J. B. Van Doninck, *Oorkondenboek der abdij van S. Bernaards aan de Schelde (1125-1276)*. Antwerpen 1926. no. 415 (3 okt. 1279).
- ⁸ Goetschalckx en Van Doninck, *o.c.*, no. 390 (26 maart 1278).
- ⁹ Volgens J. B. Gramaye, *Antiquitates Bredamae* (Bruxellis 1708), p. 30, telde de schepenbank van Roosendaal in zijn dagen 9 leden, van wie 2 uit Nispen, 2 uit Roosendaals Wouw en 5 uit de stad Roosendaal zelf. Het gaat niet aan, deze verhouding terug te projecteren naar de 13e eeuw. Opgemerkt dient te worden, dat de auteurs van later tijd slechts een getal van 7 schepenen opgeven.
- ¹⁰ Bijdragen tot de geschiedenis, XX (1929) 348, Oorkonden van St. Bernaards, no. 453 (nov. 1282).
- ¹¹ Bijdragen tot de geschiedenis, XXI (1930) 105 (13 mei 1285), 201 (26 okt. 1287), 220 (3-9 april 1290).
- ¹² Over het toponiem Haagdonk te lezen: Van Hasselt en Weijnen, *o.c.*, no. 756, waar alleen een tekst uit 1439 wordt gegeven. De daar gesuggereerde identiteit met Haxdonk-Haviksdonk lijkt mij niet aannemelijk. Haviksdonk bij Hingene en Haviksdonk bij Kruikeke zijn later Haasdonk gaan heten (zoals Havekesdrecht tot Haastrecht werd). Dat zou ook wel met ons Haviksdonk het geval zijn geweest, als de naam in zwang ware gebleven.
- ¹³ Cerutti, *o.c.*, I, no. 54 (19 sept. 1279). Ook de molenban van de Bredase watermolen in Roosendaal omvatte die drie dorpen; zie hierboven aantekening 5.
- ¹⁴ Bijdragen tot de geschiedenis, XXI (1930) 220, Oorkonden van S. Bernaards, no. 518 (3-9 april 1290): *Theodericus de Dike scabinus de Woude*. Cerutti, *o.c.*, I, no. 71 (6 nov. 1290): *Diederix huus van den Dike te Dorlecht*. Voor wat betreft de verdelingen van 1287-1290 volg ik de voorstelling gegeven door G. C. A. Juten, in: *Taxandria*, XXVIII (1921) 102-115 en XXXII (1925) 108-109.
- ¹⁵ Erens, *o.c.*, no. 23 (5 nov. 1292).
- ¹⁶ Miraeus-Foppens, *Opera diplomatica*, II, 874 (25 dec. 1291), overgenomen uit Gramaye, *o.c.*, p. 44: Raso van Gaveren, heer van Liedekerke en Breda, verkoopt aan S. Bernaards moer onder Gastel gelegen *iuxta quatuor hoevas Praepositi et Conventus de Valle Rosarum iuxta Woude*, d.w.z. naast de vier hoef(moers) van de proost en het convent *uit* Roosendaal bij Wouw. Ware hier met *Vallis Rosarum* het klooster St. Catharinadal bedoeld, er zou volgens het normale Latijn, ook van die tijd, hebben gestaan: *conventus Vallis Rosarum*. De passus is verkeerd verstaan door Van Hasselt en Weijnen, *o.c.*, blz. 58.
- ¹⁷ De sterfdatum van Raso is niet met zekerheid bekend. De jongste acten op zijn naam hebben als data 2 en 9 november 1290, maar zijn zoon Raso noemt zich al heer van Breda in een acte met datum mei 1290. Het obituarium der Norbertijnen van Ninove herdenkt Raso I en zijn vrouw op 27 februari. De juiste sterfdatum van Raso I zal 27 februari 1291 zijn. In de acte van Raso II van mei 1290 is de Paasstijl gevolgd (volgens die stijl begon het jaar 1291 op 21 april 1291), maar de schrijver zal zich enkele dagen hebben verteld. Ik volg hier de redenering van Comte Raoul de Liedekerke, *Les Rasse*, I (s.l. 1961), p. 247.
- ¹⁸ Cerutti, *o.c.*, I, blz. LV.

- ¹⁹ Cerutti, *o.c.*, I, blz. 168, no. 163 (25 en 29 nov. 1336).
- ²⁰ Gramaye, *o.c.*, p. 14. Th. E. van Goor, *Beschrijvinge der lande ende stadt van Breda* ('s Gravenhage 1744), blz. 385. En na hen vele schrijvers tot in onze dagen. De acte van 29 juni 1272 is te vinden bij: Chr. Butkens, *Les trophées du Brabant*, I, Preuves, pag. 217.
- ²¹ Cerutti, *o.c.*, I, no. 89 (23 juni 1300). Buiten beschouwing heb ik gelaten de vermelding in *ene staat die heet Hulsdonc* (Cerutti, *o.c.*, I, no. 56, dec. 1279), omdat zij niet meer dan toponymische waarde heeft, zoals ook met alle naamsvermeldingen uit 1266-1268 het geval is.
- ²² Taxandria, XXXII (1925) 122 (22 juli 1300).
- ²³ L. Galesloot, *Le livre des feudataires de Jean III, duc de Brabant*. Bruxelles 1865, p. 104.
- ²⁴ Cerutti, *o.c.*, I, blz. LXVII.
- ²⁵ Cerutti, *o.c.*, I, nos. 92 (7 maart 1302) en 106 (29 febr. 1312).
- ²⁶ L. Ph. C. van den Bergh, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, I, no. 228 (1212). De juistheid der lezing is door mij gecontroleerd aan de hand van het originele charter, dat berust in het Algemeen Rijksarchief te 's Gravenhage.
- ²⁷ A. Erens, *Oorkonden van Tongerlo*, no. 65 (1212); Arnoldus de Gageldunc. Over de afstamming te lezen: H. Hardenberg, in: *Van Heidorp tot industriestad* (Tilburg 1955), blz. 62 en vlg. en de tabel a op blz. 76. Hij was gehuwd met een dochter van Arnoud van Tilburg en had geen mannelijk oir. Zijn erfdochter Ymana heet in 1233 getrouwd met een Hendrik van Pumbeke, een Vlaams edelman (uit een linie van de heren van Beveren-Waas).
- ²⁸ J. B. van Loon, *Altena*, in: Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam, 40 (1964) 102-111.
- ²⁹ Cerutti, *o.c.*, I, no. 60 (17 april 1281).
- ³⁰ J. Noterdaeme, *Meetjeslandse moerontginners te Rozendaal en te Breda*, in: Appeltjes van het Meetjesland, VII (1955-1956) 105-108. De acte van 27 maart 1292 (n.st.) is door Noterdaeme abusievelijk gedateerd op 10 april 1292. Die van 15 april 1292 was al eerder uitgegeven door: Eduard Neelemans, *Geschiedenis der stad Eecloo*, II (Gent 1865) 488, hetgeen Noterdaeme niet heeft bemerkt.
- ³¹ In het aangehaalde werk van Neelemans komt Jan Maes voor als schepen van de stad Eeklo in oorkonden van de jaren 1292-1325. Lembeke viel onder de vierschaar van Eeklo. Drie leden der schepenbank van Eeklo moesten uit Lembeke zijn.
- ³² Cerutti, *o.c.*, I, no. 89 (23 juni 1300).
- ³³ Erens, *Oorkonden van St. Catharinadal*, no. 22 (2 nov. 1290).
- ³⁴ 's Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, Nassause Domeinraad, Inv. no. 324 (transumpt van 1410). Cfr. S.W.A. Drossaers, *Het archief van den Nassauschen Domeinraad*, I, R. 510. De tekst is ook aanwezig in het Gemeentearchief van Bergen op Zoom, blijkens Korneel Sloomans, *Rucphen en zijn recht*, in: Jaarboek „De Ghulden Roos”, XVI (1956), blz. 49 en blz. 54, noot 27. Zowel Drossaers als Sloomans vergeten te vermelden, dat het aan Gielis Pieterssone uitgegeven moer slechts een deel was van het eertijds aan Gerard van den Spikere uitgegeven moer. Het stuk in kwestie is hetzelfde, waarin Gheeraerd Boudynssone (van Nispen) wordt beleend met het erfschoutambt van zijn moergebied; cfr. Drossaers, *o.c.*, I, R. 511 (2 nov. 1354).
- ³⁵ Cerutti, *o.c.*, I, blz. LVI, over de kwestie Doorrecht. Dat Gielis Pieterssone, rechtsofvolger van Gerard van den Spikere, daar lage justitie bezat, blijkt uit een kwijting van 13 nov. (Drossaers, *o.c.*, I, R. 484, wegens daar door hem geïnde *breuken* (boeten). Maar kwamen deze boeten uit hetzelfde moer?
- ³⁶ Een en ander wordt gememoreerd in het vonnis, dat schepenen van Eeklo in 1296 wezen en waarvan de tekst te vinden is bij Neelemans, *o.c.*, II, 489 (juni 1296). Willem van Caprike, meester, is rendant van de rekeningen van het St. Janshospitaal te Brugge over de jaren 1283-1290, uitgegeven door L. Gilliodts-Van Severen, *L'Hôpital Saint-Jean à Bruges*, in: *Annales de la Société d'Emulation à Bruges*, VI (1874) 280 ss. De jaarrekeningen van na 1290 zijn onuitgegeven en berusten in het Rijksarchief te Brugge. Willem van Caprike is nog rendant in 1291-1295, 1299 en 1301, aldus bericht mij de heer Luc Danhieux, ambtenaar aan voormeld archief.
- ³⁷ Erens, *Oorkonden van St. Catharinadal*, nos. 10 (3 jan. 1286) - 16 (2 jan. 1287).
- ³⁸ De grenzen tussen Nispen en Wouw, Roosendaal en Wouw werden nader geregeld bij de overeenkomsten van 26 okt. 1287 en 13 juli 1288 (*Oorkonden van St. Bernaards*, nos. 502 en 506). Bij de eerstgenoemde overeenkomst stond Breda het oude Rietgoor af en kreeg in plaats daarvan de onontgonnen Wildert daarbij. Ik zie hierin een

bevestiging van mijn stelling, dat de heer van Breda onder Roosendaal slechts of voornamelijk rechten had op woeste gronden.

- ³⁹ *Gallia christiana*, V, 69. Over de stichting te lezen: J.-M. Canivez, *L'Orare de Cîteaux en Belgique*. Forges-lez-Chimay 1926. pp. 231-235.
- ⁴⁰ P. C. Boeren, *Waar lag Bruhames?*, in: „Jaarboek „De Oranjeboom” (Breda), XVIII (1965).
- ⁴¹ L. Verriest, *Le polyptyque illustré dit "Viel Renier" de messire Jehan de Pamele-Audenarde (vers 1275)*. Bruxelles 1950. Prolégomènes, p. XLIII. In diezelfde Prolégomènes een omstandige verantwoording der genealogie van de huizen Rozoy, Pamele-Oudenaarde en Leuven-Gaasbeek.
- ⁴² In middeleeuws Breda werd in het algemeen de Luikse Kerststijl gevolgd, maar voor de periode der Van Gaveren-Liedekerke's (1278-1327) is dat onzeker, veel onzekerder dan Cerutti, *o.c.*, I, blz. XIII, doet voorkomen. De leden van dit Vlaamse geslacht bezigden in het algemeen de Paasstijl. Raso I verbleef zeker niet in Breda, toen hij de onderhavige oorkonde van 1 jan. 1290 (o.st.) uitvaardigde. Dat blijkt voldoende bij vergelijking met een andere oorkonde van hem met hetzelfde datum, bestemd voor de abdij van St. Bernaards en afgedrukt in: *Bijdragen tot de geschiedenis*, XXI, (1930), p. 216, no. 515 (1 jan. 1290). Raso verbleef die dag niet in het land van Breda. Hij was trouwens al meer dan 80 jaar oud en zou enkele weken later sterven.
- ⁴³ Het *lover* in het origineel moet een verschrijving zijn voor *loven* (lovenienses, lovens, Leuens). Ook *scellinghe* is een verschrijving. De normale moercijns in het gebied van Gerard van den Spikere en in de omgeving was 12 *penningen* per bunder 's jaars.